

ОЛЬГА М. ГЕРАЩЕНКО

Харківська гуманітарно-педагогічна академія

ORCID: 0000-0002-9617-5272

e-mail: olgeras@gmail.com

ПОЛЬСЬКІ ВПЛИВИ В РУСЬКИХ ГРАМОТАХ XIV-XVII СТ.

Polish Influences in Ruthenian deeds from the 14th-17th centuries

Abstract: This paper aims to analyze the role of Polish documents and the official Polish business language in the formation and development of the syntax and, more generally, the style of Ruthenian deeds from the second half of the 14th and the first half of the 17th century.

Since the formula of Ruthenian acts from the 14th to the first half of the 16th century developed under the influence of Czech and Latin models, as well as the then casual or business Polish, by the middle of the 16th century, a certain similarity had emerged between Russian- and Polish-language registers. In fact, the stage was set for the adoption and functioning of subsequent borrowings from the Polish formular, which in such circumstances did not seem artificial or alien in the Russian language. The influence of the formular of the Polish-language deeds became evident in Ruthenian diplomas from the mid- 16th century. Over time, they intensified and reached the peak by the mid- 17th century.

Polish influences in the style of Ruthenian deeds following the Union of Lublin, the syntax of the Russian acts in the use of new formulas and in the role of the Polish language as a disseminator and activator of linguistic phenomena corresponding to Polish ones: anything that did not resemble the Polish style models had to be changed to bear the resemblance. On the other hand, it should be stressed that the development of the Ruthenian formular was not a slavish imitation of other stylistic models. Rather, it was a creative process: the formulas were modified to form new variants of linguistic clichés.

From the mid- 16th century, especially following the Union of Lublin, the syntax of the Russian acts (heavily influenced by the Polish language) was reconstructed according to the rhetorical model. This was due both to the general rhetoric prevailing in Polish prose genres, and to the spread of the European Latin-language model of education in the Polish-Lithuanian Commonwealth, including Ukraine. Rhetoric at the level of the syntax was reflected in the dominance of the period, based on the hypotactic principle, and was the main characteristic of the syntactic organization of the text.

Keywords: polonism, Polish influence, stylistics, syntax, rhetoric, rhetorical elocution, periodic style, rhetorical period.

Українсько-польські мовні контакти віддавна привертають увагу лінгвістів – як українських, так і закордонних, зокрема польських (див., напр., огляди праць, представлені в кандидатських дисертаціях О. Лазаренко й В. Піддубної). Одним із найцікавіших періодів в історії цих контактів, оскільки вони відзначалися над-

звичайною інтенсивністю і результативністю, були так звані литовсько-польські часи, коли українські (руські) землі стали частиною Великого Князівства Литовського і Корони Королівства Польського, а пізніше – частиною Речі Посполитої Обох Народів. Власне, саме тоді вплив польської мови на українську виявлявся чи не найсильніше на всіх лінгвальних підсистемах і рівнях.

Історичне мовознавство рясніє працями про польські впливи насамперед у лексиці української (руської) мови XIV-XVII ст. (найважливі з них – роботи М. Худаша, Л. Гонтарук, С. Гриценко, Л. Гумецької В. Сташайтене, Ф. Ткача, В. Титаренко, В. Вітковського). Натомість значно менше вивчено вплив польської мови у графіці, фонетиці та морфології (напр. дослідження Л. Гумецької, М. Мозера, В. Титаренко, І. Царалунги, наша стаття у співавторстві з А. Штефаном), і маємо лише поодинокі спроби (М. Мозера й І. Слинька) дослідити впливи польської мови на український (руський) синтаксис згаданих часів.

Окрім того, в історичній лінгвістиці є небагато розвідок, присвячених ролі польських стилістичних зразків у розвитку офіційно-ділового стилю української (руської) мови литовсько-польської доби, хоча ця роль впадає в око вже при першому побіжному погляді на відповідні пам'ятки. Можна сказати, що під сучасну пору діахронічне мовознавство стоїть на початковому етапі студій над зв'язками між синтаксично-стилістичними характеристиками руських і польських документів другої половини XIV – першої половини XVII ст. (див. розвідку І. Свенціцького, нашу статтю й кандидатську дисертацію, а також завваги В. Мойсієнка до публікації «Акти Житомирського гродського уряду. 1590 р. – 1635 р.»). Відтак **мета** нашої роботи полягає в аналізі ролі польських документів та офіційно-ділової польської мови у формуванні й розвитку синтаксису та ширше – стилістики руських грамот другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Об'єктом дослідження стали тексти польських і руських дипломів XIV-XVII ст., за джерела послужили: публікації ділових пам'яток, написаних українською (руською), польською, чеською і латинською мовами; оригінали документів, що зберігаються в Головному архіві давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych) у Варшаві.

1. Огляд досліджень польських впливів у руській мові литовсько-польської доби

1.1. Завваги до українсько-польських мовних контактів найдавнішої доби

Цікаві спроби дослідити природу українсько-польських мовних контактів найраніших для обох народів історичних часів здійснив А. Вінценз. Він розглядав період польсько-українських контактів від кінця X ст. до середини XIV ст. у контексті двох різних культурних орбіт, до яких через християнізацію потрапили тогочасні українські й польські землі, – *Slavica Orthodoxa* і *Slavica Romana*. Спираючись на засаду теорії мовних контактів, згідно з якою вплив при тривалому контактуванні йде від мови, котра обслуговує розвиненіше суспільство, він доходить висновку, що мовний вплив відбувався в напрямку Київська Русь →

Польща. Учений наголошує: тогочасні мовні контакти не вивчені, але вони мали бути, оскільки найбільше шлюбів руські князі укладали саме з представниками польських дворів. Очевидно, ті контакти й обмежувалися лише верхівкою знаті та йшли усним шляхом (нагадаймо, що в Польщі тоді панувала на письмі латина, а в Київській Русі в основі літературної мови лежала старослов'янська). Тоді українська мова була донором, а польська – реципієнтом, тому що Київ мав вищий статус, ніж польські міста. А. Вінценз вважає, що татарська навала послабила, проте не знищила цю тенденцію. Ситуація змінилася змінилась із занепадом Візантійської імперії в XIV ст. і посиленням впливу *Slavica Romana*. Зміцнення Польщі перетворило польську мову на своєрідну *lingua franca* (ми вбачаємо посилення *Slavica Romana* саме у зв'язку зі входженням руських земель до складу Корони Польської та Великого Князівства Литовського). Відповідно почала зростати й кількість запозичень, зокрема лексичних та синтаксичних, в українській мові [5, с. 37-38]. Отже, у середині XIV ст. вектор впливів кардинально змінився: Польща → українські (руські) землі.

Цікавим є дослідження А. Генсьорського, присвячене українсько-польським лексичним паралелям XIII ст. Вивчаючи Галицько-Волинський літопис, він звернув увагу на те, що певні слова й звороти були ідентичними як у пам'ятці, так і в старопольській мові, поготів – вони збереглися і в сучасних польських говірках [7].

1.2. Студії над польськими впливами в руській мові середини XIV – першої половини XVI ст.

Загальновідомо, що в середині XIV ст. офіційною мовою Великого Князівства Литовського стала руська мова, котра сформувалася на основі традицій ділового письма Київської Русі. Тут не місце вдаватися до детального аналізу дискусій щодо назви мови та щодо принципів виокремлення її українського чи білоруського варіанта, зауважимо тільки, що саме назва руська уживався її творцями й користувачами. Тому вважаємо за доцільне трактувати таку назву як термін-глотонім. Цією мовою велося (до 1430 р., коли було видано Єдлінський привілей про поширення польського права на українських землях) й діловодство на руських теренах, що увійшли до складу Корони Польської [62, с. 11, 257].

Цей період в історії україно-польських мовних зв'язків плідно досліджувала визначна українська вчена Л. Гумецька. Її роботи підтвердили тезу про посилення впливу *Slavica Romana* (і польських впливів зокрема) у руській мові. У статті «К истории украинско-польских языковых связей» [15, с. 115] вона аналізує польські запозичення, датовані XIV-XV ст., і перші писемні фіксації полонізмів у нашій актовій мові. Однак авторка наголошує на тому, що думки дослідників різняться щодо походження тих чи інших запозичень – безпосередньо з польської мови чи опосередковано: «до опублікування повних словників старопольської і старочеської мов у нас не завжди є можливість установити джерело окремого запозичення» [17, с. 226]. Дослідниця зауважила, що засобом збагачення словникового складу української мови були не лише власне полонізми, а й лексеми,

котрі польська мова, своєю чергою, запозичила з західноєвропейських мов. Л. Гумецька зазначає, що певні слова можуть бути як полонізмами, так і латинізмами, германізмами чи запозиченнями зі старочеської мови за посередництвом польської [17, с. 226].

У 1978–1988 роках під керівництвом Л. Гумецької було підготовлено й видано «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.», джерельною базою якого стали саме актові пам'ятки руською мовою. Лексику польського походження, зафіксовану в цьому словнику, дослідив польський науковець В. Вітковський. За його підрахунками, серед слів, поданих у 11522 словникових гаслах, 8% (862 одиниці) становлять лексичні чи семантичні полонізми. Половина їх – іменники (з-поміж них 46% складають абстрактні назви), однак є серед них усі частини мови. Іменники, дієслова та прикметники найчастіше репрезентують лексико-семантичне поле «Адміністративно-правнична царина», а також дуже часто «Ремесло й торгівля», «Релігійний культ», «Військо, війна, оборона». Як стверджує автор, польський вплив помітно й на рівні словотвору, а самі слова польського походження зазнають фонетичної адаптації у мові-реципієнті. Наприкінці дослідник робить важливу завагу: принаймні половина полонізмів дійшла в українській мові до нинішніх часів і подана в одинадцятитомному академічному «Словнику української мови» [80]. На наш погляд, стаття В. Вітківського є чи не найдокладнішим дослідженням лексичних полонізмів в українській актовій мові XIV–XV ст., виконаним, правда, на словниковому матеріалі.

Фонетичні полонізми потрапили до кола зацікавлень І. Царалунги. У розвідці «Polonizmy fonetyczne w ukraińskich zabytkach urzędowo-kancelaryjnych XIV–XV w.» науковець спробувала дослідити вплив польської мови в системі вокалізму й консонантизму, а також у звукосполюках руських грамот [77].

В. Сташайтене у статті «О полонизмах в Литовской Метрике (книгах судных дел)» аналізує лексичні полонізми в зазначеному монументальному комплексі пам'яток руської мови початку XVI ст., зокрема вказує на деякі їхні фонетичні та морфологічні риси (ідучи за працею А. Заремби [82]), а також пропонує етимологічні пояснення, на підставі яких пробує дослідити історичний шлях полонізмів [43].

Відомий австрійський учений М. Мозер кількаразово звертав увагу на полонізми в пам'ятках руської мови. У роботі «П'ять новознайденых галицько-українських грамот і їхня мова» він розглянув велику кількість польських елементів на лексичному і морфологічному рівні цих пам'яток. Наявність таких елементів підтверджує інтенсивність польсько-українських мовних контактів вже на зламі XIV–XV сторіч [30]. В іншій статті «Руська (білоруська та українська) мова середньої доби: загальна перспектива» серед різних інновацій на різних лінгвальних рівнях у руській мові дослідник згадує також ті, що постали в результаті польської мови (фонемі [g] і [f]; часте вживання в називному відмінку множини закінчення *-ove* – *попове*, *послове*, *апостолове*; поширення орудного відмінка у предикативному значенні; запозичення з польської мови прийменники типу *podluh*; значна кількість лексичних полонізмів тощо) [31].

Зрештою, маємо також праці, що стосуються стилістичних впливів у руській мові ранньосередньоукраїнського періоду (тут і далі дотримуємося періодизації

історії української літературної мови Ю. Шевельова [74]), хоч є їх аж не так багато. Здається, першим почав студії над стилістикою руських грамот польський історик К. Ходиницький, котрий уважав, що їхній формуляр розвивався під впливом латиномовного формуляра [65]. Пізніше український філолог І. Свенціцький у процесі аналізу привілейних, присяжних і поручних грамот XIV-XV ст. зауважив у них багато полонізмів і припустив, що вони з'явилися внаслідок: по-перше, впливу латиномовного формуляра документів, написаних у Польщі, а також як запозичення з усного польського мовлення; по-друге, наслідування польськомовного формуляра, котрий, своєю чергою, розвинувся на основі латиномовного [39]. Такі погляди не поділяв чеський учений Й. Мацурек [70; 71; 72], але і його розвідки дещо скритикувала (чи радше уточнила) вже згадувана тут Л. Гумецька [19]. Проблематика цієї дискусії була докладно проаналізована в нашій статті та кандидатській дисертації [8; 10], а результати аналізу представлені нижче, у другому розділі цієї статті.

1.3. Вивчення впливу польської мови на руську другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Польські впливи на українських землях посилювалися після Люблінської Унії й утворення Речі Посполитої Обох Народів. Полонізації зазнавали і руська мова, і руські документи загалом. Цей процес був настільки активним, що привертав увагу багатьох дослідників.

Ще наприкінці 50-их років минулого сторіччя Ф. Ткач пише розвідку про лексичні полонізми в 96 універсалах і листах, виданих від імені Богдана Хмельницького, зазначаючи їхні фонетичні й морфологічні особливості [52]. Трохи згодом з'явилася стаття М. Худаша про лексичні полонізми в діловій українській мові кінця XVI – початку XVII ст. Автор дослідив не так багато рукописів (9 документів Львівського ставропігійного братства), але серед лексики польського походження виокремив 7 лексично-семантичних груп, до складу яких входила досить велика кількість слів. Серед них виявилися також полонізми німецького й латинського походження [54].

Останнім часом в Україні з'явилося чимало праць, присвячених полонізмам в українських ділових пам'ятках зазначеного періоду. Традиційно найчастіше аналізовано в них запозичення з польської мови на лексичному рівні, трохи рідше – на фонетичному й морфологічному. Відомий дослідник лексики (у тому числі запозиченої) з пам'яток середньоукраїнської доби С. Гриценко студіювала, зокрема, полонізми і в діловій мові XVI-XVII ст. [13, с. 90], про них згадувала й Л. Гонтарук [12, с. 88]. І. Давиденко звернув увагу на граматичні й лексичні полонізми у волинських грамотах XVI ст. [20], В. Мойсієнко – на фонетичні, морфологічні й лексичні полонізми, а також ділові кліше польського походження в актах житомирського гродського уряду (1590-1635 роки) [32, с. 3-34]. Учений на підставі відомих на сьогодні історичних досліджень докладно проаналізував культурні передумови польських впливів полублінського періоду, зупинився на проблемі розрізнення фонетичних і лексичних запозичень [33, с. 349-356]. Згаду-

вана тут І. Царалунга розглядала польські елементи на лексичному, фонетичному й морфологічному рівнях мови актовій книги села (давніше містечка) Вишва, що на Західній Волині [55; 57], Т. Висоцька вивчала полонізми-сполучники в руських документах XVI-XVI ст. [4].

Серед закордонних науковців, що займаються польськими елементами в діловій руській мові названого періоду, не можемо не згадати М. Мозера, котрий наголошував на польських впливах у різних мовних підсистемах, найбільше ж – у синтаксисі й лексиці [31, с. 58-69]. Але, на жаль, нам не вдалося знайти доступ до багатьох закордонних публікацій, дотичних до вказаної тематики. Скажімо, ми не мали змоги скористатися роботою Ю. Шевельова (G. Shevelov) «On Lexical Polonisms in Literary Ukrainian» (1975), а також кількома важливими студіями польських учених.

Із-поміж сучасних українських науковців найбільше матеріалу про польські впливи в мові документів XVI-XVII ст. опрацювала В. Титаренко. Результати її досліджень ділових пам'яток з північноукраїнських земель представлено в кількох цікавих працях. Найдокладніше науковець проаналізувала слова іншомовного походження (серед них, природно, виявилось найбільше полонізмів): виокремила семантичні групи в лексиці [47; 49], описала явище синонімії, пов'язане з поширенням запозиченої лексики (найчастіше полонізмів) [49, с. 254; 50]. Уперше в українському історичному мовознавстві вона звернула увагу на полонізми в перекладі руською мовою польського документа – диплома короля Сигізмунда III [48]. У вельми цікавій статті «Критерії виділення та методологічні аспекти дослідження запозичених слів (на матеріалі актових книг північноукраїнського ареалу)» В. Титаренко здійснила спробу вирішити теоретичні питання, пов'язані з лексичними запозиченнями (у тому числі з польської мови) [46]. Авторка серед критеріїв ідентифікації іншомовної лексики виокремлює зовнішні (фонетичні, дериваційні, словозмінні) й історичні, подає методологічні прийоми (за І. Огієнком), що допомагають кваліфікувати лексему як запозичену [46, с. 18–183], підкреслює необхідність підготовки й видання повних (*чи це під сучасну пору загальною можливе?* – О. Г.) історичних словників, а також словників мови окремих письменників [46, с. 184–185]. Дослідниця вказала на проблему «розмивання» терміна полонізм в українській лінгвістиці. Цим терміном називають слова, котрі потрапили в українську мову з польської. Вони можуть бути власне польського походження або ж, своєю чергою, запозиченими в польській мові з інших мов. В. Титаренко послідовно ці дві групи розрізняє (*що є дискусійним* – О. Г.) і вважає, що треба також розрізняти при аналізі запозичень історичне та етимологічне джерело [46, с. 186]. Розглядаючи культурне тло посилення процесу запозичень з польської в діловій руській мові полублінського періоду, вона звертається до вже згаданої вище тези А. Вінченца про українсько-польські контакти як про зв'язки між культурними сферами Slavica Orthodoxa і Slavica Romana [46, с. 187]. Результати вивчення лексичних запозичень науковець представила в кандидатській дисертації, тут ми подаємо основні її досягнення: ще раз переосмислено критерії ідентифікації запозичень (зовнішні й історичні), описано відношення між поняттями запозичення й іншомовне слово, способи класифікації чужої лексики (історичний та етимологічний), виокремлено 11 тематичних груп запозичених

слів (у тому числі полонізмів), звернено увагу на поширення синонімів і появу омонімів у процесі функціонування чужомовної лексики [47]. Таким чином, можна сказати, що на сьогодні це, без перебільшення, найважливіша й найдокладніша робота, присвячена польським лексичним впливам в українській літературній мові XVI-XVII ст.

У коло наукових зацікавлень В. Титаренко потрапили також польські впливи на фонетичному та морфологічному рівнях у руських пам'ятках власне середньоукраїнського періоду [44; 45]. У студіях над фонетичними полонізмами авторка використала матеріал, що міститься у «Словнику староукраїнської мови XIV-XV ст.», за джерело для порівняння і дійшла висновку, що в XVI-XVII ст. процес фонетичної адаптації лексичних запозичень як з польської, так і з інших мов відбувався в межах тих моделей, котрі сформувалися раніше й були описані Л. Гумецькою [17; 18]. Однак через поширення польської мови на Україні в полублінські часи фонетичні впливи значно посилювалися, унаслідок чого почало функціонувати чимало фонетично неадаптованих слів. Поготів, власне українські (= *руські* – О. Г.) лексеми набирали польських фонетичних рис, і це ставало причиною появи сполонізованих форм на кшталт *кро(л)ь*, *с(т)рони* тощо [44].

Польські стилістичні та синтаксичні впливи в руській мові, на жаль, залишилися на маргінесі лінгвістичних студій. Вище ми вже згадували, що покладено лише початок вивчення перших [8; 9; 10], а завваги про другі можна знайти у М. Мозера [31, с. 68-69]. На цьому скромному тлі не можна не назвати вельми цікаві спостереження І. Слинька в роботах «Історії орудного предикативного за свідченням давньоруських пам'яток XIV-XVIII ст.» [41] та «Історичному синтаксисі української мови» [40].

Підсумуймо наш огляд праць, присвячених польським впливам у діловій руській мові XIV-XVII ст.:

1. Найкраще вивчено лексичні полонізми; результати таких досліджень не є неочікуваними: науковці пишуть про чималу кількість слів польського походження і дедалі збільшення їх кількості в XVI-XVII ст. Не раз лінгвісти підкреслювали (Л. Гонтарук, С. Гриценко, Л. Гумецька, І. Царалунга, В. Титаренко), що за польським посередництвом до ділової мови (а також до інших типів літературної української мови) потрапляли слова чеського, латинського, німецького походження.
2. Значно меншою мірою проаналізовано полонізми у фонетиці й морфології, однак уже зараз можна сказати, що навіть ці замкнені й досить стійкі мовні підсистеми теж зазнавали польських впливів, особливо в полублінські часи.
3. Деякі методологічні питання, що стосуються лексичних і фонетичних полонізмів, потребують подальшого опрацювання (дефініція полонізму, критерії розрізнення слів польського походження в українській мові та слів українського походження в польській, розмежування лексичних і фонетичних полонізмів тощо).
4. Маємо поодинокі розвідки про стилістичні польські впливи в руській мові, а в царині дослідження впливів на рівні синтаксису взагалі зроблено перші кроки. Тому саме синтаксично-стилістичні польські риси в руських пам'ятках ми і спробуємо проаналізувати в нашій роботі.

1.3. Основні поняття та методологічні питання

Польський вплив, полонізм

Вплив, тобто дія, польської мови на нашу мову найвиразніше виявляється в запозиченнях, котрі традиційно називаються полонізмами. Під полонізмом мають на увазі насамперед певний різновид запозичення – слово, його значення, вираз, вислів тощо, запозичені з польської мови або утворені за її зразками [53, с. 466], і тоді йдеться про лексичний полонізм. Однак полонізмом може бути також фонетична чи граматична форма [56, с. 140], дериваційна чи синтаксична модель, стилістичний зразок. У цьому разі слід говорити про фонетичні, граматичні, дериваційні, синтаксичні, стилістичні полонізми.

В українській мові не всі лексичні полонізми мають власне польське походження. Інколи таким словам відмовляють у назві полонізм на тій підставі, що потрапили вони до української мови за посередництвом польської з інших лінгвальних систем, і кваліфікують їх як богемізми, германізми etc. [47, с. 11-12; 56]. У вирішенні цього питання ми пристаємо на думку В. Піддубної, котра таку лексику вважає за полонізми, звертаючи увагу на те, що спочатку лексичні запозичення мали пристосуватися до польської фонетики й граматики, а вже потім увійшли до складу української лінгвосистеми [36, с. 134].

Впливи польської мови в українській можуть бути не такими виразними, як запозичення, а більш завуальованими. Прикладом дещо прихованого впливу є дослівні й поморфемні переклади (так звані кальки) з польської, на котрі часто можна натрапити в руській діловій мові.

Окремо слід наголосити на ролі польської мови як арбітра в підтримці й поширенні певних лінгвальних явищ, які насправді не мали польського походження. Окрім того, польські впливи необов'язково повинні пов'язуватися з польською мовою. Це також можуть бути, скажімо, впливи документів, написаних у Польщі, але не по-польському, а іншою мовою – звісно, латиною. На ці особливості ми звертаємо увагу в поданій роботі.

Диплом, грамота

Дипломом називаємо акт (публічний документ), котрий був виданий офіційною канцелярією. Усі акти такого типу в руській мові найчастіше називалися грамотами. Серед дипломів вирізняються привілеї, чи привілейні грамоти, у котрих їхній адресант (король або великий князь) передавав нерухомість, землі, певні права правовим суб'єктам, звільняв від податків, суду і под. [37, I, с. 407-408; 59, с. 6, 9-13].

Формула, формуляр, клаузула

З-поміж головних рис ділових текстів слід назвати насамперед композицію та словесні кліше. Вони віддавна досліджуються в дипломатичі – царині історичної науки (допоміжній історичній дисципліні), об'єктом якої є дипломи (їх визначен-

ня див. вище). Ділові мовні штампи в ній усталено називаються формули – дослівно «фрази, вислови і групи слів, котрі використовує редактор документа, щоб словесно оформити кожну з клаузул, або кожен формальний елемент документа згідно зі звичаями права чи канцелярії» [67]. Своєю чергою, клаузула – «це реме розпорядження документа, сукупність яких становить його диспозицію» [66], тобто ту частину правової норми, у котрій міститься конкретний припис з визначенням прав і обов'язків правового суб'єкта [23; 24]. Сукупність же формул називаємо формуляром [2, с. 101; 8, с. 19; 27, с. 99; 29, с. 45].

Найзагальніші частини документа – це протокол (вступ), текст (основна частина, «тіло» документа, пол. kontekst), есхатокол (кінцева частина).

У протоколі присутні:

- інвокація / invocatio (звертання до Бога);
- інтитуляція / invocatio (адресант);
- інскрипція / inscriptio (адресат документа);
- салютація / salutatio (привітання).

Текст складають:

- аренга (мотив видання документа);
- промугляція / promulgatio (оголошення);
- нарація / narratio (опис причин видачі документа);
- диспозиція / dispositio (правова постанова, правовий припис);
- санкція / sanctio (погроза карою у разі порушення, невиконання постанови).

В есхатоколі вирізняються:

- короборація / corroboratio (указівка на засоби завірення документа);
- датування, чи датація / datum (указівка на дату й місце видачі документа);
- субскрипція / subscriptio (підпис);
- апрекація / ap(p)recatio (коротка кінцева молитва) [66; 27].

Фіксація в пам'ятках

Польські відповідники руських мовних явищ могли бути знайдені у пам'ятках, котрі датуються дещо пізніше за руські (на рік або кілька років, зрідка більше, ніж на десять років). Л. Гумецька зауважила такий феномен ще в пам'ятках XIV ст. (і наводила приклади з різницею у фіксуванні навіть до кількадесяти років) [14]. Однак треба пам'ятати, що згідно з теорією і практикою мовних контактів впливи в досліджуваному періоді (особливо в літературних різновидах мови) найінтенсивніше відбувалися в напрямі *мова більш престижна, розвинута* → *мова менш престижна, розвинута*, хоч присутність мовних явищ у пам'ятках не обов'язково мусила реєструватися у хронологічному порядку.

Риторика, риторична елокуція і синтаксис

З другої половини XVI ст. в українській літературній мові, яка перебувала під посиленням впливом польської лінгвосистеми, помічається виразна перебудова синтаксису за зразком класичної риторичної традиції. Це й не дивно, адже за-

гальновідомо, що сама польська мова, особливо її складня, тоді зазнає впливу латини й риторики, котра була однією з основних навчальних дисциплін у тогочасних школах Європи, Польщі (й України!) зокрема. Нагадаємо, що викладання у тих школах велося саме латинською мовою, а лектура й стилістична імітація античних авторів були обов'язковим і підставовим складником ренесансної й поренесансної освіти.

Риторика спочатку була мистецтвом переконувати, а потім поступово перетворилася на струнку філологічну дисципліну, яка навчала переконливо та красиво говорити й писати і складалася з кількох частин. Основними з них були *inventio*, *dispositio*, *elocutio* (інвенція, диспозиція, елокуція). Усе, що стосувалося власне мовно-стилістичного оформлення тексту, розглядалося в останній частині, оскільки *elocutio* означала 'словесне вираження' [6; 25; 38].

Однією з визначальних стилістичних характеристик риторичного тексту був, безумовно, синтаксис. Тому видається цілком обґрунтованим і доречним аналізувати разом зі стилістичними впливами польської мови на руську власне середньоукраїнського періоду й синтаксичні впливи.

2. Польські впливи у стилістиці руських грамот

2.1. Польські стилістичні впливи в руських грамотах долюблінських часів

Ми вже згадували, що питання зв'язків між стилістикою руських грамот і польських документів уперше порушив К. Ходиницький. Учений дотримувався думки, що на розвиток формулярів актів з українських земель великий вплив мали латиномовні документи з Польщі [64]. І. Свенціцький теж стояв на тому, поготів – він спостеріг у руських грамотах багато полонізмів і припустив, що потрапили вони туди через запозичення з усного польського мовлення або через наслідування польськомовного формуляра, який спирався на латинський формуляр [39, с. 24]. Проте належить взяти до уваги, що в XIV-XV ст. дипломів, складених польською мовою, практично не було, уперше акт такого типу польська королівська канцелярія виставила 1525 року [75, с. 85].

Походженням формулярів руських грамот зацікавився чеський історик Й. Мацурек. Він здійснив дипломатичний аналіз руських актів на тлі документів, складених у державах-сусідах Великого Князівства Литовського, і дійшов висновку, що попри схожість формул і структури руських та латиномовних дипломів між ними можна побачити багато відмінностей у промудрації, нарації, короборації та датуванні [71, с. 50; 72, с. 36]. Окрім того, це стосується також документів, складених одночасно і латиною, і по-руськи, з чого, за Й. Мацуреком, випливає, що ані латиномовні, ані польськомовні акти (оскільки вони загалом не існували) на формування стилю руських грамот не мали впливу, хоча дослідник припускав можливість проникнення в них польських розмовних чи говіркових явищ [71, с. 51-52].

Історик також провів контрастивні дослідження руських і чеських грамот (складених саме по-чеськи, що зафіксовано вже з XIV ст.). Науковці ще раніше помітили

їхню схожість [34 с. 481; 62, с. 70-75], проте лише Й. Мацурек першим докладно проаналізував зв'язок між їхнім стилем і на прикладах продемонстрував, що чеські «листини» й руські грамоти мають не тільки спільну композицію (що, зрештою, могло з'явитися в результаті наслідування спільного, скажімо, латинського зразка), але й дуже подібні формули, котрі вживалися в документальних клаузулах.

У XIV ст. чеська літературна мова сягнула високого рівня розвитку, через що поступово поширилася на польську й руську територію, а також стала мовою міжнародних відносин. Про це свідчать складені по-чеськи листи великого литовського князя Свидригайла з 1431 р. [62, с. 18], князя Сігізмунда Корибутовича з 1422 р. [АЇ, III, с. 239], короля Казимира 1455, 1473, 1484 років [62, с. 18]. На цій підставі Й. Мацурек зробив висновок про вплив чеської ділової мови на стиль руських грамот. Ба більше, він навів докази того, що укладачі руських актів свідомо калькували чеські документальні формули [70, с. 157; 71, с. 62; 72, с. 47-48]. Попри те, що науковець писав про західноукраїнські й молдавські грамоти, його висновки можуть бути слушними і стосовно інших грамот, написаних по-руськи (окрім деяких їх різновидів – духовних, приміром), бо вони складені в тій самій стилістиці, тобто мають такі ж композиційні частини та формуляр (пор. грамоти, опубліковані в Г та УГ).

Подібність стилістики (композиції та формуляра) руських і чеських грамот ми продемонстрували в таблиці, котру подали в наших роботах [8, с. 67-69; 10, с. 240].

Погляди Й. Мацурека викликали жваву дискусію. Л. Гумецька та Й. Андерш звернули увагу на те, що дослівний переклад чеських формул необов'язково веде до наявності в руському перекладі лексичних богемізмів, хоча це можуть бути слова, схожі на чеські [1; 20]. Л. Гумецька писала, що багато таких «богемізмів» (Й. Мацурек подав їх список [70, с. 157; 71; 72]) є спільнослов'янського походження, тому вживалися або могли вживатися в українських і/чи білоруських говорах [19, с. 94].

Зі свого боку зазначмо, що часто слова, котрі Й. Мацурек уважав за богемізми в руській мові, функціонували в польській мові як одиниці спільної лексики обох мов (напр. рус. *valka*, *valčiti* [70, с. 157], *валка*, *валчити* – пор. чес. *válka*, *válčiti*, пол. *walka*, *walczyć* [42, I, с. 151]), а також як запозичення з чеської в польській мові (напр. рус. *про то* [Г, с. 59], пол. *proto*, запозичене з чеської [63, с. 280], 'тому, через те'). Таким чином, треба враховувати можливу роль польської мови як посередника у процесі перекладу чеського формуляра руськими канцеляристами.

Слід сказати, що в руських грамотах можна помітити наслідування стилю не тільки чеських актів, а й польських, написаних латиною:

1. В інтитуляції привілейних грамот, складених у канцелярії великих литовських князів часто вживаний займенник першої особи у формі *pluralis majestatis*. У типовій версії *intitulatio* руських королівських дипломів особового займенника немає (аналогічних варіантів не зауважено в чеських грамотах). Такий феномен можна пояснити хіба що впливом відповідної формули латинських королівських актів – напр. *Wladislaus, dei gratia rex Poloniae...* [ALS, I, с. 11].
2. Зрідка в руських грамотах перед інтитуляцією стоїть згадка про властивість людської пам'яті забувати. Час від часу можна її помітити також у латино-

мовних польських документах і чеських «листинах» – рус. *К вѣчной рѣчи памяти. Вси рѣчи которыи жъ бывають, отъ людской памяти посполъ съ часомъ отходятъ, а ни потомъ къ памяти могутъ приведены быти...* [1457, АЗР, I, с. 73], чес. *K věčné paměti* [1497, АЧ, IV, с. 394], *Wšeliké činy, kteréž svět minulý puosobi, častokrát shlazuje nepamětlivost...* [1497, АЧ, IV, с. 258], лат. *Ad perpetuam rei memoriam. Cum inter humane condiccionis comoda nihil dignius memoria habeatur, dignum est...* [1440, ALS, II, с. 88]. Зрозуміло, що рус. *К вѣчной рѣчи памяти* дослівно перекладено з латини (*Ad perpetuam rei memoriam*), а не з чеської (*K věčné paměti*).

3. У XIV-XV ст. у промудрації та інскрипції руських актів починають вживатися формули, котрі вказують на те, що ознайомитися з виданим документом належить широкому колу осіб. Звичайно ці формули були скальковані з чеських відповідників [див. приклади в 10, с. 240], однак зрідка в них можна помітити і вплив ділових кліше латиномовних польських документів. Так, у руських грамотах часто трапляються такі формули, як *всимъ, которымъ того треба* [1388, Г, с. 82], *кому коли будетъ его потребно* [1407, УГ, с. 35]. У відомих нам чеських «листинах» аналогічних штампів немає, тому найбільш імовірно, що руські відповідники було утворено за латинською формулою *quibus expedit* [64, с. 7].
4. Привілейні руські грамоти обов'язково мусили мати датувальну частину. Формули *datum* могли бути скальковані як із чеських зразків (див. 10, с. 240), так і з латиномовних польських – пор. рус. *Стало ся есть и дано въ...* [1388, Г, с. 88], *А то ся дѣяло... въ...* [1421, АЗР, I, с. 42] і лат. *Datum et actum ... in...* [1322, ТЗ, с. 104], *Actum in...* [1448, ALS, I, с. 52].
5. Були канцеляризми, що вживалися в різних ділових формулах і постали в результаті чеського чи польського впливу (котрого з них конкретно – часто неможливо з'ясувати), напр.: рус. *выше писанного* [1411, УГ, с. 74] – пор. пол. *wyszpisany* [76, X, с. 221] і чес. *swrchupsany* [1449, АЧ, II, с. 246].

Таким чином, у розвитку формуляра руських грамот XIV-XV ст. головним було, очевидно, наслідування відповідних чеських зразків, однак можна спостерегти й наслідування формул латиномовних польських актів. Вплив польщизни обмежувався появою полонізмів у руських перекладах (кальках) чеських чи латинських взірців, напр.: (*promulgatio*) *чинимы знаемо* [1399, Г, с. 142] – сполонізована дієслівна флексія; (*narratio*) *службу... неомѣшканую* [1438, АЗР, I, с. 49] – пор. чес. *pilně služby* [сер. XV ст., 77, с. 38] і пол. *omieczkani od omieszkać* [76, V, с. 576]; *рѣчи памяти* – пор. лат. *rei memoriam* (див. вище повні цитати з посиланням).

Треба, однак, сказати, що вплив польської мови є достатньо добре помітним, адже в XIV-XV ст. з'являються перші польськомовні ділові пам'ятки, хоч самої мови й надалі не вживають у польській королівській канцелярії. Спочатку по-польськи почали укладати судові роти (тобто присяги), потім стали перекладати так звані ортили магдебурзькі (вироки та правові роз'яснення, винесені судом присяжних у Магдебурзі щодо міст, заснованих за магдебурзьким правом), а також статті магдебурзького права – і так поволі постала польська правнича термінологія враз із польськими діловими штампами [67; 68, с. 273-284, 292-299; 75,

с. 181-182, 81, с. 157]. Отже, не можна відкидати, що ці кліше в XIV – на початку XVI ст. були досить знані серед освічених суспільних верств і поширен в польському мовленні, звідки й потрапили до руської мови.

2.2. Польські впливи на стиль руських грамот полюблінської (догетьманатської) доби

З XVI ст. почали вживати польську мову для укладання дипломів: у 1525 році вперше по-польськи було видано королівський мандат, а в 1532 році – перший привілей [68, с. 286-287]. Латина все ще залишалася актовою мовою, але з плином часу кількість польськомовних дипломів зростала [75, с. 182]. Істотним є питання, як формувався стиль польськомовних актів королівської канцелярії. Т. Маєвська писала про залежність ділового стилю польської мови від стилістики документів, які укладалися латиною [68, с. 306, 317], що, ясна річ, не викликає сумнівів, коли брати до уваги домінуючу роль латинської мови в польській канцелярійній практиці. Проте було б цікаво з'ясувати, чи не наслідувалися інші взірці, оскільки, скажімо, формули *promulgatio* й *inscriptio* польськомовних актів здаються дуже схожими на чеські відповідники [10, с. 242]. Відповідь звучатиме радше ні, ніж так, а причинами подібності польського формуляра до чеського, як ми вже зазначали, були «їхній розвиток на основі спільних європейських зразків, близька спорідненість мов та інколи проникнення богемізмів з усного польського мовлення в ділові пам'ятки, стилістично незалежні від чеських» [10, с. 242-243].

Приблизно з середини XVI ст. стає помітним наслідування в руських актах польськомовного формуляра. Цей процес посилюють історичні й культурні обставини – злука Великого Князівства Литовського з Коронаю Королівства Польського (Люблінська унія 1569 р.) і неухильна полонізація руських еліт. Крім спольщення суспільних верхів, слід також відзначити зменшення кількості актів, виданих з королівської канцелярії руською мовою для київської, брацлавської та волинської земель, хоча згідно з тогочасним правом саме вона мала обслуговувати на тих теренах офіційне діловодство [34, с. 137].

Ділові формули, що були успадковані з попередніх часів, змінюються на польський триб (подібні до польських залишалися в ужитку, інші – перероблялися за польським зразком), з'являються нові мовні штампи, не нотовані раніше etc. Серед найважливіших стилістичних характеристик назвемо ще зростання чисельності лексичних полонізмів (латинського генезису зокрема), а також наслідування польської синтаксичної організації тексту, котра виникла, своєю чергою, під впливом латинських взірців [див. 78, 79]. Цей – другий – феномен ми проаналізуємо окремо.

Процес видозміни руського формуляра за польським зразком ми вже ілюстрували [8; 9; 10]. Тут зупинимосся лише на найголовніших явищах.

1. У *promulgatio* формула на кшталт *Ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ* [1539, АЗР, II, с. 351] на середину XVI ст. не належала до найуживаніших. Здається, такий вигляд формули постав в результаті калькування чеського прикладу *Oznamujet tiemto listem našim* [1490, АЧ, IV, с. 193]. За цю

- версію виразно промовляє той факт, що у той час дипломів по-польськи ще не укладали. З другої половини XVI ст. руське кліше *Ознаймуемъ симъ нашимъ листомъ* потрапляє до корпусу основних формул промудульгації, а причиною цього стало, найімовірніше, активне використання подібних ділових штампів у польських актах – пор. *Oznajmujemy tym listem Naszym* [1569, АЮЗР, 5, I, с. 39]. З іншого боку, з корпусу основних формул на маргінес відходять інші ділові кліше руських грамот – згідно з маргінесом відповідних зразків у польському формулярі: *чини(м) знакомито* [1433, Р, с. 118], *вѣдомо чинимъ* [1383, АЗР, I, с. 22] – пор. пол. *Czynie znakomicie* [1547, АЮЗР, 5, I, с. 50], *Wiadomo czyniemy* [1536, АЮЗР, 5, I, с. 40].
2. Від другої половини XVI ст. усе більше руських дипломів укладається з інскрипцією, у якій називається цілий ряд адресатів документа. До Люблінської унії такі інскриптивні формули такого типу були радше винятком. Збільшення чисельності руських актів із розгорнутою інскрипцією, очевидно, сталося через вплив польськомовних дипломів, де така клаузула була типовою: рус. *Всім вовець и каждому зособна, так духовного и свѣтскаго стану и заволянъ людемъ, велможнымъ, врожонымъ шляхетнымъ, княземъ, паномъ...* [1570, АЮЗР, I, с. 179] – пор. пол. *wszystkim wobec y każdemu zosobna: starostom, podstaroszczem, dzierzawczom, xiazetom, panom y rycerstwu naukrainie: ruskiey, kijowskiey, wołynskiey, podolskiey y bracławskiey mieszkaiaczem...* [1580, АРЮЗР, 3, I, с. 12].
 3. У результаті наслідування польськомовних ділових зразків у руських актах промудульгація пересувається на місце по інскрипції (у постпозицію), хоча раніше за чеським зразком частіше траплялася *inscriptio*, препозитивна відносно *promulgatio* (приклади див. у [9, с. 42]).
 4. В інскрипції до середини XVI ст. часто використовувалася формула на кшталт *что на него посмотри(т) или чтучи его услыши(т)* [1478, УГ, с. 67; 1509, АЮЗР, с. 29] – очевидно, скалькована з чеської [10, с. 240]. У документах полюблінських часів ця формула вже не належить до найбільш уживаних, стають усе поширенішими інші, запозичені з польськомовних актів: рус. *вшем вовець и каждому з особна* [1601, АЮЗР, с. 98], *кому то вѣдати належить* [1607, АЗР, III, с. 261] – пор. пол. *wszem w obec y każdemu z osobna* [1570, Pr, sygn. 3941], *komu to wiedzieć należy* [Там само]. Формули типу *нынѣшнимъ и потомъ будучимъ* [1388, АЗР, I, с. 23], *кому будетъ потреба того вѣдати* [Там само], знані ще від XIV ст., надалі є популярними в руських грамотах через схожість із формулами польських документів – пор. пол. *terazniejszym i napotym będącym* [1536, АЮЗР, I, с. 40], *komu to będzie potrzeba tego wiedzieć* [1548, Pr, sygn. 310] і рус. *нынешнимъ и потомъ будучимъ* [1560, АЮЗР, I, с. 28], *кому будет потреба того ведати* [Там само].
 5. У результаті впливу польських дипломів у руських грамотах полюблінських часів постає *salutatio*. У цій клаузулі, зрозуміло, теж виразно помітне наслідування відповідних польськомовних формул. Як і в польських документах, у руських актах наявність салютації передбачає відсутність промудульгації (приклади див. у [9, с. 42]).

6. У нарації також починають уживатися формули – відповідники польських: рус. *powedał pered namy* [1574, АЮЗР, с. 78] – пор. пол. *przed nami... przepowiedzieli* [1570, SPCB, с. 2]. Серед кліше, що утворилися раніше, але через підтримку польських візирів продовжували активно функціонувати в руських грамотах, можна згадати *Били нам чоломъ* [1547, АЗР, IV, с. 38] – пор. пол. *bili nam czołem* [1547, АЮЗР, I, с. 50], рус. *Билъ намъ чоломъ* [1498, Г, с. 20]. Формули *видѣв и знаменаѣ службу* [1438, АЗР, I, с. 49], *возрѣвши на ихъ вѣрною службу* [1397, Г, с. 131] (пор. чes. *Shledavše věrné a pilné služby* [сер. XV ст., 76, с. 38], *znamenaw... jich žádanie* [1449, АС, II, с. 246]) поступаються місцем схожим на польські: *маючи ласкавий узгляд... на службы его* [1586, АЮЗР, I, с. 63] – пор. пол. *mając wzgląd na prośbę* [1570, SPCB, с. 2.].
7. Нові руські формули в *dispositio* теж взоровані на польських відповідниках: *хочемъ мѣти и... постановляемъ* [1529, АЗР, IV, с. 52], *žadnych... powinnosy... polnyty ne majut* [1574, АЮЗР, I, с. 79] – пор. пол. *chcemy mieć u rozkazuiemy* [1635, Pr, sygn. 2328], *niepowinni... zadney powinnosci pełnić* [1640, ГСМС, с. 22].
8. У санкційній клаузулі постають формули заборони на польський кшталт (приклади див. у [9, с. 43]).
9. У полюблінський період в руських дипломах, аналогічно до польських, якщо ставилася санкція, то звичайно не було короборації, а за наявності коробораційної клаузули перед нею санкція опускалася.
10. Трохи видозмінюється й короборативна частина. Загалом кажучи, чеські, польські й руські формули опечаткування між собою дуже схожі. Проте в досліджуваних польських актах від початку XVII ст. можна зауважити формулу, що підтверджує автентичність підпису адресанта: *A dla lepszej wiary, ninieyszy list ręką naszą podpisawszy* [1615, ЗМ, с. 11]. Її відповідники починають функціонувати і в руських грамотах: *И для лепшого вѣры и умоцненя тоє речи, сей листъ рукою власною подписавши* [1601, АЮЗР, I, с. 99], *А для лѣпшой вѣри, ваги и стверженія даю тот мой листъ... съ подписомъ руки моя* [1619, ГСМЛ, с. 70].
11. У руському датуванні стає сталим порядок його частин: формула датації, місце видачі, час видачі грамоти. Розвинулися три різновиди, що позначали день видачі документа, котрі, найімовірніше, теж виникли внаслідок польських впливів, – короткий, середній і довгий (приклади див. у [9, с. 43]). Місце *лѣта* посідає *року* – за польським візирцем.
У датувальній формулі бачимо пасивні дієприкметники *Писанъ, Данъ*. За польським зразком – *Pisan w Warszawie...* [1556, АЮЗР, 5, I, с. 57], *Dan w Warszawie...* [1570, Рр, sygn. 3941] – перед дієприкметниками не вживалася початкова частка *a* – з приєднувально-підсилювальним значенням (на противагу до руських актів долюблінських часів, де ця частка, як і в чеських «листах», часто починає датацію – див. прикл. [10, с. 240]).
12. У розвитку субскриптивної клаузули руських грамот наслідування польських актів виявилось, здається, найвиразніше. Дипломи, складені руською мовою, найчастіше підписані королем латиною – як і польськомовні документи, руський підпис короля трапляється рідко. Чимало руських розпо-

ряжень (але виданих не з королівської канцелярії) підписані по-польськи (приклади див. у [9, с. 43]).

Підписи руською мовою були відповідниками підписів польськомовних. Як правило, тут подавали (у наз. відм.) імена / родові найменування, титули чи посади осіб, підписи яких стояли на документі (скажімо, не лише адресанта, а й писаря, що власне й писав розпорядження, чи навіть тільки самого його). Звичайно королеві достань було лише вказати титул: пор. субскрипції руських грамот (приклади див. там само). Клаузула *subscriptio* не була поширеною в руських грамотах долюблінського періоду, вона стала типовою саме через наслідування субскрипцій польських документів.

У полюблінські часи в руських грамотах поширюються субскриптивні формули *рука власна*, *рукою власною*. Це дослівний переклад польських мовних кліше *ręka własna*, *ręką własną* (очевидно, з лат. *manu propria*; приклади див. у [9, с. 44])

13. Є багато руських канцеляризмів, у яких також помітне наслідування польських зразків і які могли вживатися в різних клаузулах руських грамот. Частина з них є полонізмами, а частина вживалася в долюблінські часи, але по унії 1569 року почала активно функціонувати саме через підтримку аналогічних польських взірців (приклади див. у [9, с. 44]).
14. У формулах руської актові мови XIV-XV ст. часто можна спостерегти прийом вербальної ампліфікації. Був він поширеним і в польській діловій мові полюблінської доби (цей стилістичний феномен також часто застосовувався в латиномовних документах). Такий стилістичний прийом надалі широко вживається і в руських грамотах полюблінських часів (приклади див. там само). Треба згадати, що вербальна ампліфікація була типовим явищем не лише ділового, а й інших стилів власне середньоукраїнської літературної мови, але поширення набула там теж у контексті польських впливів [12, с. 100; 26, с. 158, 159, 167, 168].

Таким чином, від середини XVI в руських грамотах можна зауважити все сильніші впливи формуляра польськомовних актів: формули (незалежно від їхнього походження), якщо були схожими на польські, надалі вживаються в руських актах, менш подібні – видозмінюються за польським взірцем, інші – вилучаються з ужитку й заступаються формулами, створеними за польською моделлю. Окрім того, у полюблінську добу все менше актів для українних воеводств Речі Посполитої видається з королівської канцелярії руською мовою, хоч це й суперечить тогочасном правовим нормам.

3. Польські впливи в синтаксисі руських грамот

3.1. Завваги про польський вплив у синтаксисі руських грамот XIV – першої половини XVI ст.

Як ми вже згадували в першому розділі поданої роботи, праць, присвячених указаній проблематиці, практично не існує. Зрозуміло, що про вплив синтакси-

су польських актів не йдеться, оскільки їх не існувало. За таких умов вивчати впливи у напрямі *писемна мова* → *писемна мова* неможливо, очевидно, саме це й ускладнює дослідження польських впливів у діловій руській мові ранньосередньохристиянського періоду. Адже науковці постають перед проблемою добору джерельного матеріалу з польської мови, а його в такому разі обмаль. Здається, через те царина польських синтаксичних впливів у руській канцелярійній мові XIV – першої половини XVI ст. під сучасну пору є майже не розвіданою.

У науковій літературі можна натрапити лише на поодинокі згадки польського впливу в синтаксичній організації руських текстів, це:

- розвиток в орудного відмінка предикативного значення [40, с. 20-29; 41; 31, с. 69];
- поширення безособових конструкцій на *но-*, *то-* з об'єктом у знахідному відмінку (особливо цінні спостереження Ю. Шевельова) [31, с. 69; 60, с. 432-440];
- поява у деяких прийменників нового значення, наприклад часового у прийменника *за*) [31, с. 69];
- уживання власне польських прийменникових конструкцій [Там само].

Отже, вивчення польсько-українських синтаксичних зв'язків XIV – першої половини XVI ст. потребує фундаментальної філологічної підготовки, кропіткої праці з історичними словниками й пам'ятками польської мови і ще чекає на ретельних і сумлінних дослідників.

3.2. Періодичний синтаксис за польським зразком у руських грамотах другої половини XVI-XVII ст.

Як писала видатний польський лінгвіст А. Вежицька, писемні прозові тексти польської літературної мови від середини XVI ст. підлягали обов'язковій риторизації. Така риторизація зумовлювалася впливом тогочасної латиномовної освіти в Польщі, замішуванням в античних авторах [78, с. 10].

Одним з основних розділів теорії риторичної елокуції було вчення про поєднання слів. У ньому розглядалося, як слова утворюють словосполучення, розміщуються в реченні, утворюють фрази. В ученні про утворення фраз (частини вчення про поєднання слів) говорилося про побудову в тексті синтаксичних відрізків різної довжини: чи то простих словосполучень – *ком*, чи то словосполучень і коротких речень – *членів*, чи то довгих складнопідрядних структур – *періодів*.

Період був одним із основоположних понять класичної риторики, але дослідження його як синтаксичної одиниці натрапляє на труднощі, пов'язані із неоднозначністю трактування. Упродовж багатовікового розвитку риторичної теорії виникли найрізноманітніші дефініції та описи періода. Уперше вчення про період сформувалося в античні часи. Так, зі старогрецьких часів до нас дійшли праці Арістотеля, Діонісія Галікарнаського і Деметрія, а зі староримських – Ціцерона та Квінтіліана, у котрих розглядалося це важливе риторичне поняття.

За Арістотелем, можна виокремити два типи стилів, що засадничо різняться між собою. Періодичний стиль створюється тільки періодами, котрі змінюють

один одного. Він відзначається приємною завершеністю і через це зрозумілістю; а безперервний стиль характеризується неприємною незавершеністю [3, с. 140]. Арістотель дві визначення періода як завершенної фрази, з виразними початком і кінцем, добре зрозумілої слухачеві. Завершеність періода забезпечується тим, що він закінчується із закінченням думки. Арістотель виокремлює прості періоди й такі, що складаються з кількох членів (колонів). «Простим я називаю період однокленний», – зауважує класик. «Період, що складається з кількох членів (сōla), має вигляд завершенної фрази, може бути поділений на частини і виголошений з одного подиху весь» [3, с. 141].

Історик і ритор Діонісій Галікарнаський писав про власне розуміння гладкого періодичного мовлення: «Члени не повинні за величиною бути ані надто короткими, ані надто довгими, а розмір періода – таким, щоб подолати його одним подихом. Мовлення без періода, періоди без членів, члени без пропорційності у гладкому поєднанні незносні» [22, с. 209].

Пізньюелліністичний ритор Деметрій, розвиваючи думку Арістотеля, пише про два типи мовлення. Перший – заокруглений, періодичний, бо складається з самих періодів. Тут колони структурно організовані й допасовані один до одного. Другий – розірваний, бо таке мовлення «розривають» колони, котрі, нагромаджуючись, погано поєднуються між собою [21, с. 239]. Отже, основна одиниця будови періода – колон. Його мета, за Деметрієм, полягає в позначенні думки. Колони ніби дають можливість відпочити мовцеві [21, с. 237]. Вони можуть бути короткими, зменшеними, такі колони Деметрій називає комами. Ритор наводить структурне визначення періода: «Період і є поєднання колонів і ком, що містить завершену думку» [21, с. 239].

Упродовж розвитку вікових риторичних традицій античне розуміння періода зазнало певних змін. Ю. Кашета зауважує, що період став визначатися на підставі різних засад – «ритмічних, семантико-логічних, синтаксичних, композиційних тощо. Це поступово привело до розширення поняття періода як структурної одиниці прозового тексту» [26, с. 107]. У сучасній синтаксичній теорії період – це розгорнуте речення, складна синтаксично-інтонаційна конструкція замкненої структури й завершеного змісту [35].

Натомість, коли досліджувати період у польській літературній мові XVI ст., то слід звернутися до ґрунтовних робіт згадуваної вже А. Вежицької, у яких докладно проаналізовано характерні особливості й визначальні риси тогочасного періодичного синтаксису [77; 78].

Визначальною рисою періода, за А. Вежицькою, яка спирається на роботи дослідників польської ренесансної літератури, є замкненість його структури, коли «лише останнє слово періоду дозволяє зрозуміти ціле», а «кінцеві частини періода є необхідним доповненням попередніх». У періоді жодну з частин не можна довільним способом доєднати до попередньої, бо ця остання й зумовлює наступну. Тому з періода неможливо вилучити якусь із частин, оскільки тоді вся його структура зруйнується [78, с. 127].

Мовних засобів створити таку синтаксичну структуру було достатньо, усі вони, зрештою, були взяті з класичної латини та її моделей побудови риторичного періода. Основні з-поміж них:

- 1) підрядні частини періода передували головним;
- 2) численні засоби зв'язку – насамперед парні сполучники та сполучні слова;
- 3) багаторазове розривання частин періода в поєднанні з багатоступеневою підрядністю (дослідниця це явище називає «zaszufladkowywanie»);
- 4) присудок розміщується в кінці частини, а присудок головної частини виноситься в кінець періода;
- 5) підмет, спільний для головної та підрядної частин, ставиться на початку періода [Там само].

Поєднання всіх чи принаймні більшості цих характеристик і забезпечували зв'язність, замкненість і нерозривність періода [78, с. 128]. З цього випливає, що першорядною ознакою періода була багатоступенева підрядність (у середньому від двох до чотирьох підрядних частин, хоча могло бути їх і більше) з антиципаційном синтаксичним порядком, або, як пише А. Вежбицька, «засаднича гіпотактичність» [78, с. 133]. Інша ознака – багатство риторичних фігур, у тому числі симетричність чи паралелізм елементів, тяжіння до антитези (і взагалі до дво-, три-, чотиричлених структур), ритмічність відрізків однакової довжини, часте використання градацій, анафори, хіазму – є типовою, але не принциповою для періодичного стилю [78, с. 126].

Для нас важливо, що з XVI ст. у польській літературній мові відбувалася експансія цього стилю не лише в красному письменстві, а й у царинах, далеких від свідомого наслідування риторичної прози за античним зразком [78, с. 130]. І коли з кінця XVI ст. руська мова переживала засилля польських впливів, то здається цілком логічним припущення, що синтаксична структура руських ділових текстів мала розвиватися в контексті риторичної організації мови й періодичного стилю. Це твердження спробуємо перевірити в нашій роботі.

Коли простежити, як змінювалася синтаксична організація руських текстів, то помітно виразну тенденцію від паратакси до гіпотакси. Для прикладу наведемо типові пам'ятки.

XIV ст., 1376 p.

Въ имѣ ѡ(т)ца и сѣа и стѣо дѣа се ю князь юрія холмѣский сѣа даниліа холмского по смѣрти сѣа моего князя семена придали ѣсмо к цркви бж҃ей преч(с)той бж҃омѣри на бж҃омое вечистое села стригово слепче космово цуцнево з обема береги ѡбаполь бугу в лѣ(т) ѣшѡтѣд к столицу ѣп(с)ни холмское при бж҃олюбномъ калисти ѣп(с)ни холмскомъ и белѣзскомъ да пребудуть же непорушно подѣ анафемою за што zde даи з(с)ди намъ побыть и з(д)рвіе а по семъ и детемъ нашимъ вечную память аминь: —

[Г, № 25].

XV ст., 1465 p.

Мы кнзь семенъ александровичъ дали есми служи нше(му) кнзю юрью борисовичю селище на имя серако(в) со всемъ с тымъ и потому какъ и перви та(к) к тому селищу прислухало. А на то есмы ему дали сей нашъ листъ из нашею печатью. данъ в киево [!] марта в лѣто 6973. индикта 13.

[Гр, с. 29].

XVI ст., 1560 р.

Жыкзмонт etc.

Ко всимъ мытникомъ нашымъ гѣдрьскимъ и тежѣ князскимъ, паньскимъ и духовныхъ в паньствѣ нашомъ у Великому князствѣ Литовьскомъ.

Дозволили єсмо воєводе киевському, маршалку земли Волыньское, старостѣ володимерскому кнзю Костеньтину Костеньтиновичу Острозскому сто лаитовъ попелу з ыменѣи его млѣти волыньских навеснѣ в року шестдѣсятъ первомъ рекою Бугомъ до Кѣданска спустити.

Прото кды тотъ попелъ его проважонъ будѣтъ, приказуємъ вамъ, ажѣбы єстѣ тотъ попелъ его мл., сто лаитовъ, вездѣ на мытѣх наших и князских, панских, духовныхъ доброволнѣ и безмытнѣ пропущали, никоторого гамованья и задержыванья не чинечы конѣчно.

Писанъ у Рудникахъ, лет. Бож. Нарож. 1560, мѣца авѣгуста, 28 днѣ.

Подпись руки гѣдрьское

[ТУ, с. 88].

Як бачимо, у грамоті XIV ст. складнопідрядних речень немає, а в тексті XV ст. з'являється одне складнопідрядне з речення з однією підрядною частиною, яка стоїть після головної. У дипломі XVI ст., котрий значно довший за два попередні, наявна гіпотактична конструкція з двома підрядними частинами: перша розбиває головну частину, друга стоїть після неї, до того ж ще й ускладнена дієприслівниковим зворотом, що закриває *dispositio* й виконує напівпредикативну функцію. Цю конструкцію вже можна назвати періодом, оскільки в ній наявні як 3 основні його ознаки (двоступенева підрядність, розбиття підрядною частиною головної, винесення присудка в кінець частини), так і другорядні (синонімічні пари й чотиричленні синонімічні ряди – вияв синантроїзму, інверсія, полісиндетон, внутрішня рима). Єдине, що вирізняє її з-поміж типових періодів, – це двоступенева, а не багатоступенева підрядність. Зауважмо, що грамота видана з королівської канцелярії в часи ренесансного розквіту польської літературної мови і вже понад тридцять років із цієї канцелярії виходили польськомовні акти.

Слід наголосити на ще одній важливій особливості руських грамот XVI ст. зокрема полюблінських часів. Вони стають розлогими, починають нагадувати мініоповідання з численними подробицями. Короткі дипломи стають радше винятком, ніж правилом, – зрештою, польські дипломи мали такий самий вигляд.

Коли порівняти руські документи другої половини XVI – середини XVII ст. з польськими, то впаде в око цілковита відповідність, а точніше (зважаючи на історико-культурні обставини) залежність руських ділових пам'яток від польських у синтаксичній організації тексту. І рясне вживання періодів, тобто творення текстів у періодичному стилі, є закономірним.

Найчастіше періоди використовувалися в диспозиції польських та руських актів, адже звичайно це була найдовша частина і саме її зміст найкраще вкладався в періодичні синтаксичні конструкції:

Tedy aby za moie stało, wziąwszy u nich tegoż spustu ryb beczek dwadziścia i cztery, na podwodach mych dla przedania tej ryby do Lublina posyłam, a przy nich i sługe mego Stanisława Plackowskiego, pilnie prosząc, aby wszędzie dobrowolnie, bezmytnie

i niehamownie tak w drodze przepuskiwani, iako i tam w Lublinie przedawane byli, odslugiwać i wzaiem w maiętnościach mych zadziaływać te laskie w. m. winna zostawszy, powtóre sie pilno laskam w. m. oddaje [1614, ТУ, с. 254].

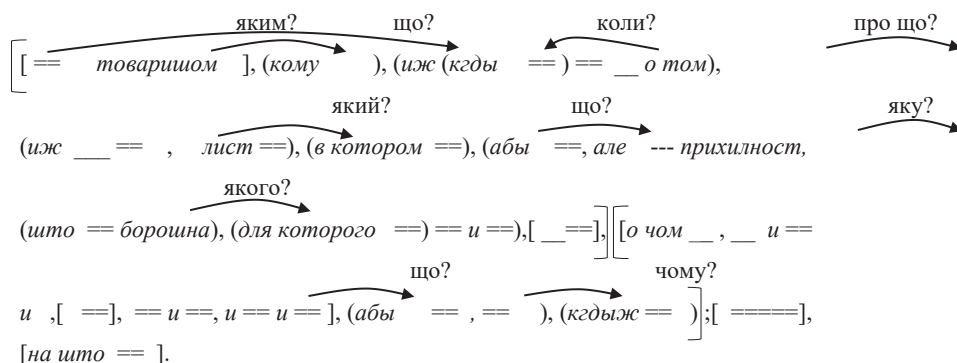
Власне, наведена синтаксична конструкція і є диспозицією. У ній наявний як підрядний, так і сурядний зв'язок, однак, без сумніву, перед нами період. Про це свідчать такі характеристики: багаторазове розривання конструкції – трикратно дієприслівниковими зворотами і двократно підрядними частинами; перша підрядна частина перед головною; сполучник підрядності *aby* та пара сполучних слів *tak... iako*; присудки всіх частин займають кінцеву позицію, це стосується й присудків двох головних частин. Отже, наявні 4 з 5 основних ознак періода. Крім них можна помітити й додаткові ознаки (риторичні фігури): інверсію, тричленний синонімічний ряд, полісидетон, внутрішню риму.

Розлогою могла бути також нарація, яка часто разом із промудгацією (або навіть із промудгатиивно-інскриптивним зрощенням) утворювала періодичну структуру:

Oznajmuiem, iż dano nam sprawie imieniem jaśniewelmożnego Janusza, xiążencia Ostrożskiego, castellana krakowskiego, administratora cel naszych wojewódstw Kiewskiego, Wołyńskiego i Braclawskiego, że wiele kupców i furmanów, którzy s kupiami s Kijowskiego, Wołyńskiego i Braclawskiego województwa towary wszeliakie do miast i miasteczek tak naszych królewskich, iako i slachetskich dziedzicznych wozą, woły pędzą różnemi i niezwyklemi drogami, komory i przykomorki celne s towarami swemi minaią, vchodząc płacenia cel naszych w tamtych województwach, co iż sie z niemałym vmniejszeniem prowentów naszych dzieje [1615, ТУ, с. 256].

У цьому промудгатиивно-наративному періодичному комплексі можна виокремити чотири ступені підрядності (послідовної), щоправда підрядні частини не є антиципаційно розташованими. Зрозуміло, що поєднані вони кількома засобами підрядного зв'язку (один сполучник і три сполучні слова), використаний також парний сполучний засіб *tak... iako i*. Двічі структура конструкції розривається: перший раз означальною підрядною частиною, другий раз – дієприслівниковим зворотом. Присудки трьох підрядних частин винесено в кінець. Як звичайно, застосовано риторичні фігури – інверсію, полісиндетон, тричленні структури перерахування (синантроїзм), двочленні повтори – параномазію зі спадною градацією: *do miast i miasteczek, komory i przykomorki*; контактну поліптоту (повтор лексеми, але в іншій граматичній формі) з контактним антистазисом (поновне вживання слова, але в протилежному значенні): *z niemałym vmniejszeniem*. Останній приклад є особливо вишуканим поєднанням фігур.

Можна навести аналогічні зразки з руських дипломів, які склалися за польськими моделями і взірцями. Але ми вибрали один, проте винятковий приклад – універсал запорозького гетьмана Гаврила Крутневича [1603, УК]. Увесь опублікований текст цієї пам'ятки (крім датації) становить величезний періодичний комплекс і є феноменальним зразком періодичного стилю в руському діловому письмі першої половини XVII ст.:

Період у наведеному універсалі являє собою поєднання частин із різними видами зв'язку. Можна виокремити чотири структурно-змістові блоки, поєднані між собою безсполучниковим зв'язком, однак лише раз між ними немає жодних слів, котрі б нав'язували до змісту попередньої частини. Структурно найскладнішим є перший блок, усередині якого наявна багатоступенева підрядність – найчастіше послідовна. Є в ньому і неоднорідна супідрядність, і вставки підрядних частин в інші підрядні, що й призводить до багаторазового розривання структури періода. У другому блоці наявна двоступенева підрядність.

Зрозуміло, що в періоді вжито багатьох сполучників і сполучних слів. Присудки як висунуті в кінець частини, так і займають інші позиції. Розбивається структура періода не лише розташуванням підрядних частин, а й дієприслівниковими зворотами, вставним реченням. Парні сполучні засоби теж наявні у поданому синтаксичному комплексі, вони поєднують однорідні члени (*так Запорозких козаків, **яко** и речечных; так Кошчиного, **яко** и теперешнего часу пана Ивана Косого; **не** брат, **але** еще надават*).

Можна також назвати риторичні фігури – додаткові характеристики періода, що були типовими в риторичному письмі. У наведеному прикладі їх велика кількість: різного типу повтори – полісиндетон, діалітон (*нижей Черкас и вышей Черкас*), дво- і тричленні структури (*кривды и шкоды нечинили, ознаюуем и росказуем, за ведомостю и росказанем, призволенем всего войска*) тощо; антитеза (***не** брат, **але** еще надават*), інверсії, зокрема гіпербатон, який є одним із засобів розривання структури періода (*били нам войску всему чолом в Бозе велебный его млсть отец Игнатей*) etc.

Підбиваючи підсумки в нашому порівняльному аналізі синтаксичної організації польських і руських актів, наголосимо, що припущення про розвиток синтаксису руських грамот у контексті риторичної традиції та періодичного стилю виявилось слушним. Через наслідування творів класичних латинських авторів у польській прозі XVI ст. почалася справжня експансія риторичного письма, потім воно поширилося в польських ділових текстах, а ще згодом у результаті польських культурних впливів стало типовим у ділових пам'ятках руської мови.

Висновки

Основними стилістичними характеристиками руських ділових пам'яток були формуляр і синтаксис. Наші студії над формуляром руських актів показали, що у формулах грамот XIV – першої половини XVI ст. можна зауважити вплив відповідних польських зразків – але складених латинською мовою (частини *intitulatio*, *inscriptio*, *datum*, *subscriptio*). Проте він був значно слабшим, ніж вплив чеських канцелярійних взірців.

Незважаючи на те, що в XIV – першій чверті XVI ст. дипломів польською мовою ще не видавали, є всі підстави стверджувати, що вплив польської мови в руських грамотах був досить помітним і виявлявся він тоді головним чином у прониканні полонізмів у руську ділову мову в процесі наслідування чеських і латинських формул. Ці полонізми могли бути елементами як поточного польського мовлення, так і ділової польської мови. За це промовляє той факт, що вже тоді польську мову вживали при складанні ділових текстів певних жанрів – судових рот, перекладів магдебурзьких ортілів, статей магдебурзького права.

Оскільки формуляр руських актів розвивався під впливом чеських і латинських взірців, а також поточного польського мовлення чи ділової польської мови, на середину XVI ст. склалося так, що між руськомовним і польськомовним формулярами спостерігалася певна схожість. Власне, було підготовлено ґрунт для прийняття й функціонування подальших запозичень із польського формуляра, що за таких обставин не видавалися в руській мові елементами штучними й чужими.

Впливи формуляра польськомовних актів стають виразними в руських дипломах із середини XVI сторіччя. З плином часу вони все посилюються, що, зрозуміло, було наслідком поширення польських документів і польської мови на Україні, високого престижу польщизни серед українських соціальних верхів та необхідності її знати й уживати. До середини XVII ст. ці впливи сягли апогею.

Аналіз формуляра руських дипломів дає змогу стверджувати, що на цьому стилістичному рівні мови канцелярійних пам'яток вплив польських актів виглядав таким чином:

- розповсюдилася інскрипція, у котрій перераховувалися адресати документа;
- промульгація ставилася після інскриптивної частини;
- з'явилася салютація з формулами, що базувалися на польських відповідниках,
- за наявності салютації, як правило, промульгація була відсутня;
- у санкції постали формули заборони за польським зразком;
- санкція ставилася, коли не було короборації, і навпаки – короборація була за умови відсутності санкції;
- встановлено послідовність формул у датації;
- усталено три версії дати (довгу, середню, коротку), датаційні кліше модифікувалися на польський кшталт;
- у субскрипції (тут вплив польських дипломів найбільш помітний) почали функціонувати руські підписи за польським взірцем, з'явилися королівські підписи латиною, формули типу *рука власна*, *рукою власною*;

- мовні штампи, канцеляризми, уживані в різних частинах документа, сформувалися за польською моделлю або надалі використовувалися в руських актах завдяки схожості на польські відповідники;
- як стилістичний прийом була поширена словесна ампліфікація.

Що цікаво, польські впливи в руських грамотах полюблінських часів виявилися не тільки в уживанні нових формул (тобто стилістичних полонізмів), а й у ролі польської мови як своєрідного розповсюджувача й активізатора мовних явищ, які відповідали польським: усе, що не було подібне до польських стилістичних зразків, мусило уподібнитися до них. З іншого боку, слід наголосити, що розвиток руського формуляра не полягав у сліпому наслідуванні чужих стилістичних моделей, це був творчий процес: формули, функціонуючи в актах, видозмінювалися, утворюючи при цьому нові варіанти мовних кліше.

Синтаксис як друга основна стилістична характеристика руських грамот теж розвивався під польським впливом, хоч у ранній середньоукраїнський період він не міг бути сильним, оскільки польськомовні дипломи почали видавати лише з 1525 року. Ця обставина виключає вплив польської лінгвосистеми на руську в напрямку *писемна мова* → *писемна мова* до першої чверті XVI ст. і передбачає вивчення ролі лише усного польського мовлення в розвитку синтаксичної структури руської мови цього періоду, що ускладнюється обмеженням колом джерел. Через те маємо лише окремі згадки про синтаксичні польські впливи в руських пам'ятках: поява предикативного значення в орудного відмінка, розповсюдження безособових конструкцій на *но-*, *то-*, розвиток у прийменника за часового значення), уживання прийменникових конструкцій та самих прийменників польського походження.

В еволюції синтаксичної системи руських грамот простежується поступова зміна паратактичного зв'язку на гіпотактичний: у документах XIV ст. панує сурядність, у XV ст. з'являються перші складнопідрядні речення – з однією підрядною частиною, а вже з середини XVI ст. гіпотакса стає домінантою в синтаксичній організації руських ділових текстів.

Саме з середини XVI ст., особливо в полюблінські часи, синтаксис руських актів, що переживають інтенсивний вплив польської мови, перебудовується відповідно до риторичної моделі. Зумовлено це було як загальною риторизацією польських прозових жанрів, так і поширенням європейської латиномовної освітньої моделі на теренах Речі Посполитої, зокрема й в Україні. Риторизація на рівні синтаксису виявилася в засиллі періодичного стилю, тобто в пануванні періоду, котрий будувався за гіпотактичним принципом і був головною характеристикою синтаксичної організації тексту.

У синтаксичних конструкціях тогочасних польської та руської ділових мов виявляється більшість із п'яти основних ознак періода, а саме: антиципаційна засада розміщення підрядних частин; розмаїті засоби зв'язку (передовсім парні); багатократне розривання частин у поєднанні з багатоступеневою підрядністю; тенденція ставити присудок на останнє місце в підрядній частині, а присудок головної частини – в абсолютному кінці синтаксичної структури; початкова позиція підмета, спільного для головної та підрядної частин. Така будова синтаксичних структур супроводжується в аналізованих пам'ятках рясним уживанням риторич-

них фігур – зазвичай різних видів повтору, а також антитези, інверсій etc., котрі теж є типовою, хоч і додатковою, ознакою періода.

Найчастіше періодичними конструкціями складалися наративна та диспозитивна частини (через їх зміст), але трапляються документи, котрі мають вигляд одного величезного періоду. Узагалі, можна помітити, що в полюблінські часи руські дипломи розростаються в обсязі й стають схожими на мінірозповіді – відповідно до польських ділових взірців.

У підсумку зазначмо, що руська ділова мова XIV – першої половини XVII ст. розвивалася в європейському контексті, у який вона ввійшла завдяки головним чином польським впливам і наслідуванню польських актів. Нашою амбіцією було показати цей контекст і переконливо довести роль польського документа у формуванні й розвитку синтаксично-стилістичних характеристик ділових пам'яток ранньої та власне середньокраїнської доби.

Подальші розробки досліджуваного нами матеріалу відкривають широкі перспективи перед науковцями, адже тема польських впливів у руській мові не належить у сучасному українському мовознавстві (і ширше – у славистиці) до ретельно опрацьованих. На черзі докладний аналіз морфологічних впливів, фонетичних і особливо словотвірних. Мають поглиблюватися студії над синтаксичними польськими впливами, зокрема, литовських часів. Надзвичайно цікавим видається нам також системне вивчення реалізації риторичної моделі в руських ділових пам'ятках.

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

Authors' Contributions: The author confirms sole responsibility for the following: study conception and design, data collection, analysis and interpretation of results, and manuscript preparation.

Список джерел

Архівні джерела

Pp – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór dokumentów pergaminowych.

Pr – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zbiór dokumentów papierowych.

Публікації

АЗР – *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею*, Санкт-Петербург, т. 1-4, 1846-1851.

АрЮЗР – *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, Киев 1863-1905, ч. 3-7.

АЮЗР – *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею*, Санкт-Петербург, т. 1-2. 1863-1892.

- Г – *Грамоти XIV ст.* Упор. М. М. Пешак. Київ: Наукова думка, 1974, 255 с. URL: <http://izbornyk.org.ua/gramxiv/grb02.htm#page37> (дата звернення: 27.11.2021).
- ГСМЛ – *Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку*, „Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук” 1931, № 65, т. 4, 201 с.
- ГСМС – *Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку*, „Збірник історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук” 1929, № 65, т. 1, 522 с.
- ЗМ – *Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVI-XVII вв.*, Київ, 1927, 102 с.
- Р – *Розов В. Українські грамоти XIV-XV вв.*, Київ, 1928, 128 с.
- ТУ – *Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина*, Київ, 1990, 405 с.
- УГ – *Українські грамоти XV ст.* Підготовка тексту, вступна стаття і коментарі В. М. Русанівського, Київ, 1965, 163 с.
- УК – *Універсал гетьмана Гаврила Крутневича (м. Київ)*, URL: [http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1603%20\(05\)%2022.univ.php](http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1603%20(05)%2022.univ.php) (дата звернення: 27.11.2021).
- АЇ – *Archiv česky čili staré písemné památky české a moravské*, vyd. F. Palacký, Praha, 1840-1846, d. I-IV.
- ALS – *Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie*, Lwów, 1877-1888, т. 1-2.
- SPCB – T. Esman, Z. Guldon, *Statuty i przywileje cechów bydgoskich z lat 1434-1770*, Warszawa, 1963, 105 s.
- ТЗ – *Teksty źródłowe do ćwiczeń z Historii Polski Epoki Feudalizmu (do połowy XIV w.)*, oprac. G. Labuda, W. Miśkiewicz, Poznań, 1963, zesz. 3, 385 s.

Література

- Андерш Й., 1976, *До питання про чесько-українські мовні зв'язки найдавнішої доби*, „Слово і труд”, Київ, с. 59-66.
- Андреев В.Ф., 1986, *Новгородский частный акт XII-XV вв.*, Ленинград, 143 с.
- Аристотель. *Риторика. Античные риторика*, 1978, под ред. А.А. Тахо-Годи, Москва, с. 15-235.
- Висоцька Т., 2015, *Запозичення з польської мови в українських пам'ятках XVI-XVI ст.*, „Вісник Львівського університету. Серія філологічна”, вип. 63, с. 123-137.
- Вінценз А., 1991, *До проблеми українсько-польських мовних контактів*, „Мовознавство”, № 5, с. 37-42.
- Гаспаров М.Л., *Античная риторика как система*, URL: <http://antique-lit.niv.ru/antique-lit/gasparov-o-poetah/antichnaya-ritorika.htm> (дата звернення: 27.11.2021).
- Генсьорський А.І., 1961, *Південноруські і польські лексичні взаємозв'язки в XIII ст.*, „Дослідження і матеріали з української мови”, Київ, т. IV, с. 15-25.
- Геращенко О.М., 1996, *Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова*, Харків, 179 с.
- Геращенко Ольга М., 2021-2022, *На маргінесі лінгвістичних студій: до питання про польські впливи у формулярі «руських» привілейних грамот*, „Slavia Occidentalis. Linguistica” 78/1-79/1, с. 41-49.
- Геращенко О., 1996, *Становлення формуляру українських гетьманських універсалів. Впливи польські*, „Slavia Orientalis” XIV, № 2, с. 237-248.

- Геращенко Ольга М., 2021-2022, *Штефан Антон П. «IAZYK MOY POU CZYTSIA PRAWDI TWOIEY»: слов'яноруські вставки польською графікою у трактаті Лазаря Барановича*, „Slavia Occidentalis. Linguistica” 78/1-79/1, с. 51-60.
- Гонтарук Л., 2004, *Характер запозичень із польської мови в українську XVI – першої половини XVII ст.*, „Проблеми слов'янознавства”, вип. 54, с. 78-103.
- Гриценко С., 2015, *Роль польських запозичень у формуванні мовної картини світу українців (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI-XVII ст.)*, „Studia Ukrainica Posnaniensia” III, р. 87-96.
- Гумецька Л.Л., 1971, *Заметки об украинско-западнорусских лексических связях древнего периода*, в: *Проблемы истории и диалектологии славянских языков*, Москва, с. 113-118.
- Гумецька Л.Л., 1969, *К истории украинско-польских языковых связей*, в: *Исследования по польскому языку*: сб. ст. Ред. З.Н. Стрекалова, Москва, с. 219-228.
- Гумецька Л.Л., 1958, *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст.*, К., 298 с.
- Гумецька Л.Л., 1976, *Способи адаптації запозиченої лексики в староукраїнській мові*, „Мовознавство”, № 4, с. 71-73.
- Гумецька Л.Л., 1962, *Фонетичні субституції в староукраїнських запозиченнях з польської мови*, „Дослідження і матеріали з української мови”, К., т. 5, с. 53-62.
- Гумецька Л., 1967, *Чи впливала старочеська мова на мову українських грамот XIV-XV ст.?*, „Мовознавство”, № 4, с. 92-96.
- Давиденко І., *Полонізми у «Волинських грамотах XVI століття»*, URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/76988/36-Davydenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 27.11.2021).
- Дементрий. О стиле. *Античные риторика*, 1978, под ред. А.А. Тахо-Годи, Москва, с. 237-285.
- Дионисий Галикарнасский. О соединении слов. *Античные риторика*, 1978, под ред. А.А. Тахо-Годи, Москва, с. 167-221
- Диспозиція (значення)*, URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Диспозиція_\(значення\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Диспозиція_(значення)) (дата звернення: 27.11.2021).
- Диспозиція (право)*, URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Диспозиція_\(право\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Диспозиція_(право)) (дата звернення: 27.11.2021).
- Елокуція*, URL: <https://pidru4niki.com/12800528/ritorika/elokutsiya> (дата звернення: 27.11.2021).
- Кашета Ю.В., 2007, *Засоби передачі слов'яноруського синтаксису у «простій» мові варіанта Мелетія Смотрицького (риторичний аспект): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова*, Харків, 221 с.
- Крип'якевич В. *Студії над державою Богдана Хмельницького. Гетьманські універсали*, 1927, „Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка”, Львів, т. 147, с. 55-80.
- Лазаренко О., 2005, *Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII столітті (на матеріалі творів Лазаря Барановича): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.03 – слов'янські мови*, Київ, 214 с.
- Медведев И.П., 1988, *Очерки византийской дипломатики. Частно-правовой акт*, Ленинград, 260 с.
- Мозер М., 2008, *П'ять новознайдених галицько-українських грамот і їхня мова*, в: *Причинки до історії української мови*, за заг. ред. С. Вакуленка, Харків, с. 19-39.
- Мозер М., 2008, *Руська (білоруська та українська) мова середньої доби: загальна перспектива*, в: *Причинки до історії української мови*, за заг. ред. С. Вакуленка, Харків, с. 55-74.

- Мойсієнко В.М., 2004, *Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови*, в: *Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р. – 1635 р.*, підгот. до вид. Мойсієнко В.М. Житомир, с. 3-41.
- Мойсієнко В.М., 2006, *Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст.*, Житомир, 450 с.
- Огієнко І., 1930, *Українська літературна мова XVI-го ст. і український Крехівський Апостол*, Варшава, т. 1, 520 с.
- Період (мовознавство), URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Період_\(мовознавство\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Період_(мовознавство)) (дата звернення: 27.11.2021).
- Піддубна В.В., 2009, *Полонізми в українській лексикографії 20-40-х рр. XX ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова*, Харків, 193 с.
- Полонська-Василенко Н. *Історія України*, 1992, Київ, т. 1, 558 с.
- Раздел классической риторики – элокуция, URL: <http://velikayakultura.ru/russkiy-yazyk/razdelyi-klassicheskoy-ritoriki-elokutsiya> (дата звернення: 27.11.2021).
- Свенціцький І., 1957, *Західноукраїнські грамоти XIV-XV ст.*, в: *Питання українського мовознавства*, Львів, т. 3, с. 3-27.
- Слинько І., 1973, *Історичний синтаксис української мови*, Київ, 215 с.
- Слинько І., 1963, *Історія орудного предикативного за свідченням давньоруських пам'яток XIV-XVIII ст.*, в: *Славістичний збірник*, Київ, с. 228-240.
- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: у 2 т., 1977-1978, Київ, т. 1, 630 с.
- Сташайтене В. *О полонизмах в Литовской Метрике (книгах судебных дел)*, в: *Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai*, Kalbotyra, 1963, VII, с. 33-43.
- Титаренко В., *Вплив польської мови на фонетичну систему староукраїнської ділової мови (на матеріалі пам'яток XVI-XVII ст. північноукраїнського ареалу)*, URL: <http://eprints.zu.edu.ua/14977/1/Стаття5.pdf> (дата звернення: 27.11.2021).
- Титаренко В., *Іншомовний вплив на морфологічний рівень староукраїнської ділової мови XVI-XVII ст. (На матеріалі актових книг північноукраїнського ареалу)*, URL: <http://eprints.zu.edu.ua/14974/1/Стаття2.pdf> (дата звернення: 27.11.2021).
- Титаренко В. *Критерії виділення та методологічні аспекти дослідження запозичених слів (на матеріалі актових книг північноукраїнського ареалу)*, URL: http://eprints.zu.edu.ua/10117/1/Титаренко_2.pdf (дата звернення: 27.11.2021).
- Титаренко В.М., 2007, *Лексика іншомовного походження в північноукраїнських пам'ятках XVI-XVII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова*, Житомир, 31 с.
- Титаренко В., 2020, *Мовні особливості староукраїнського перекладу вироку Сигізмунда III, „Slavia Orientalis” LXIX, № 1*, с. 107-120.
- Титаренко В.М., *Побутова лексика польського походження в північноукраїнських пам'ятках XVI-XVII ст. (на матеріалі текстів ділового стилю)*, URL: http://eprints.zu.edu.ua/3210/1/Titarenko_W.M..pdf (дата звернення: 27.11.2021).
- Титаренко В.М., *Слова іншомовного походження у розвитку синонімії староукраїнської мови (на матеріалі північноукраїнських пам'яток XVI-XVII ст.)*, URL: <http://eprints.zu.edu.ua/14973/1/Стаття1.pdf> (дата звернення: 27.11.2021).
- Титаренко В., 2020, *Яцук Л. Полонізми в Кременецькій земській книзі 1578 року, „Українська полоністика”, т. 17, вип. 1*, с. 19-26.
- Ткач Ф., 1958, *К вопросу о полонизмах в языке украинских деловых документов середины XVII ст.*, в: *Труды Одесского государственного университета. Серия филологических наук*, т. 148, вып. 7, с. 189-194.
- Ткаченко О.Б., 2000, *Полонізм*, в: *Українська мова: Енциклопедія*, Київ, 806 с.

- Худаш М.Л., 1960, *Спостереження над лексичними полонізмами в українській актовій мові кінця XVI – початку XVII ст.*, б: *Дослідження і матеріали з української мови*, т. 3, Київ, с. 121-139.
- Царалунга І., 2012, *Західнослов'янські мовні впливи у лексиці Вижівської актової книги XVII ст.*, „Opera Slavica” XXII, 4, с. 26-35, URL: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/125599/2_OperaSlavica_22-2012-4_4.pdf?sequence=1 (дата звернення: 27.11.2021).
- Царалунга І., 2019, *Полонізм як мовна одиниця*, б: *Славістичні студії: лінгвістика, літературознавство, дидактика: збірник наукових праць*. Хмельницький, вип. 6, с. 138-142.
- Царалунга І., 2012, *Польські мовні запозичення у староукраїнських текстах Вижівської актової книги*, б: *Проблеми слов'янознавства*, вип. 61, с. 225-230.
- Царалунга І.Б., *Роль польської мови у засвоєнні германізмів на українському мовному ґрунті*, URL: http://eprints.zu.edu.ua/18296/1/Царалунга_42.pdf (дата звернення: 27.11.2021).
- Чубатий М., 1947, *Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права*, б: *Записки за викладами на тайнім українськім університеті у Львові в рр. 1920-1923*, Мюнхен, ч. 2, 175 с.
- Шевельов Ю., 2008, *Історичні перипетії однієї синтаксичної конструкції у східнослов'янських мовах (безособові речення на -но/-то із знах. відмінком додатка). Вибрані праці: у 2 кн.*, Київ, кн. 1: *Мовознавство*, с. 432-452.
- Яковенко Н.М., Трипуз В.М., 1993, *Латинська мова*, Київ, 359 с.
- Яковлів А., 1929, *Вплив чеського права на право українське литовської доби XV-XVII ст.*, Прага. 81 с.
- Basaj M., Siatkowski J., 1967-1976, *Przegląd wyrazów uważanych w literaturze naukowej za bohemizmy*, w: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, Warszawa, t. 6-15.
- Chodynicki K., 1925, *O wpływach polskich na dokumenty ruski W. Ks. Litewskiego*, w: *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu (referaty)*. Sekcja IV, Lwów, s. 1-7.
- Cymbalista P., 1991, *Ukrainian Linguistic Elements in the Russian Language, 1680-1780*, London, 436 p.
- Kryński A.A., Kryński M., 1909, *Zabytki języka staropolskiego*, Warszawa, zesz. 1, 79 s.
- Leksykon pojęć z dziedziny dyplomatyki*, opracował dr Marcin Pytel. URL: <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/leksykon-pojec-z-dziedziny-dyplomatyki/> (dostęp: 27.11.2021).
- Łoś J., 1922, *Początki piśmiennictwa polskiego: (przegląd zabytków językowych)*, Lwów–Warszawa–Kraków, 543 s.
- Majewska T., 1968, *Z historii polskiego języka kancelaryjnego*, „Poradnik Językowy”, s. 306-317.
- Macůrek J., 1960, *K otázce vztáhu listiny české, ukrajinské a moldavské v druhé polovině 15. Století*, „Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university. Řada historická“ 9, s. 151-159.
- Macůrek J., 1958, *Po stopách spisovně češtiny v jihozápadní Ukrajině koncem 14. a v 1. polovině 15. Století*, w: *Franku Wollmanovi k sedmdesátinám*, Praha, s. 42-63.
- Macůrek J., 1966, *Působila česká listina na listinu moldavskou v 2. polovině 15. století?*, „Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university. Řada historická“ 13, s. 25-54.
- Michálek E., 1970, *Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy*, „Rozpravy Československé Akademie Věd. Řada společenských věd“ 80, seš. 2, s. 2-72.
- Shevelov G.Y., 1981, *Evolution of the Ukrainian Literary Language*, in: *Rethinking Ukrainian History*, ed. by Ivan L. Rudnytsky, Edmonton, p. 216-231.
- Skubalanka T., 1984, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 505 s.

- Słownik staropolski*, 1953-2002, red. S. Urbańczyk, t. 1-11, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- Tsoralunga I., 2020, *Polonizmy fonetyczne w ukraińskich zabytkach urzędowo-kancelaryjnych XIV-XV w.*, „Актуальні проблеми філології та перекладознавства: збірник наукових праць”, № 20, с. 5-10.
- Wierzbicka A., 1961, *Okres retoryczny a ogólne tendencje składni szesnastowiecznej*, „Pamiętnik Literacki”, Nr 52, s. 125-138.
- Wierzbicka A., 1966, *System składniowo-stylistyczny prozy polskiego Renesansu*, Warszawa, 278 s.
- Witkowski W., 1996-1997, *Polonizmy w języku staro ukraińskim*, „Annales universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Lublin–Polonia”, vol. XIV-XV, Sectio FF, s. 133-146.
- Wojtak M., 1993, *Styl urzędowy*, w: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, red. J. Bartmiński, Wrocław, s. 147-162.
- Zaręba A., 1961, *Wpływy polszczyzny na słownictwo innych języków sówiańskich*, „Język Polski” XVI, s. 1-19.